

جرجانی و فرهنگ پزشکی

دکتر فریبرز معطر

در حدود یکصدسال پس از ظهور شیخ‌الرئیس ابوعلی سینا، دانشمند عظیم‌الشان ایران و نابغه بزرگ شرق، دانشمند بزرگ دیگری در عرصه علوم پزشکی ایران ظاهر شد که تأثیر بسیار بر زبان و دانش پزشکی ایران و شبه قاره، از خود باقی گذاشت. سید اسماعیل جرجانی با نوشتن مهمترین آثار خود به زبان فارسی، راهگشای محققین و دانش پژوهان بعدی شد که آثار خود را به زبان فارسی تألیف کنند.

استاد محمود نجم‌آبادی در کتاب «تاریخ طب»، آغاز تجدد و طب ایرانی را مربوط به ظهور جرجانی و تألیف «ذخیره خوارزمشاهی» دانسته و معتقد است:

«... موضوع رواج یافتن کتاب «ذخیره» و باب شدن آن می‌رساند که «ذخیره» پس از قریب پنج قرن پس از هجرت پیغمبر اسلام (ص) مورد نظر قرار گیرد و از آن گذشته تشخیص و تعیین ملی هم بدان اضافه شده که مؤلفان از قید (قیود) سابق که زبان طبی تازی بوده رهایی یابند و راه جدید و ملی و میهنی را در تألیف کتابهای طبی برگزینند...» (۱)

به نظر این جانب، افزون بر نظرات محققانه استاد نجم‌آبادی (در پیشگام بودن جرجانی در تدوین آثار پزشکی و علمی به زبان فارسی) مهمترین خدمت باارزش جرجانی احیاء زبان فارسی علمی و کاربرد اصطلاحات علمی، پزشکی به زبان فارسی است. این مهم که امروزه نیز یکی از مشکلات قابل توجه زبان فارسی می‌باشد بخوبی توسط جرجانی - در حدود یک هزار سال پیش - احساس شده بود. وی در مقدمه «ذخیره» به شرح زیر اشاره می‌کند.

«... و اگر چه این خدمت به پارسی ساخته آمده است. لفظهای تازی که معروف است و بیشتر مردمان معنی آن دانند و به تازی گفتن سبکتر باشد، آن لفظ، به تازی گفته آید تا از تکلف دور باشد و بر زبانها روانتر باشد و از این لفظها بیشتری به پارسی گفته آید تا هیچ پوشیده نماند آن شاء الله...» (۲)

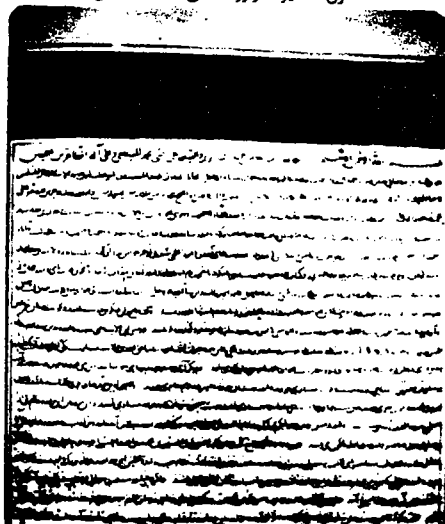
مسئله جایگزینی اصطلاحات علمی خارجی، بویژه اصطلاحات پزشکی، همان گونه که در بالا اشاره شد، امروزه هم از مسائل مهم زبان فارسی بوده و از سالها پیش، کوششهای با اهمیتی توسط محققین، و فرهنگستان برای انجام آن به عمل آمده، ولی هنوز کتابهای پزشکی ما مملو از اصطلاحات خارجی است که با الفبای فارسی نگاشته شده‌اند. در حالی که معادل بسیاری از این اصطلاحات در کتب پزشکی جرجانی بویژه «ذخیره خوارزمشاهی» به کار برده شده و استخراج و انتشار این اصطلاحات و برابری معادل

خارجی آنها می‌تواند - حتی در این زمان - خدمت بزرگی به تسهیل فراگیری فنون پزشکی و غنای زبان علمی فارسی باشد. خدمت دیگر جرجانی، گردآوری کلیه دانشهای پزشکی آن زمان، و تدوین آن به صورت یک دایره المعارف علوم پزشکی است، تا به گفته خود، جویندگان و طلاب علوم پزشکی را از مراجعه به کتابهای دیگر، بی‌نیاز کند:

«... و خاصیت این کتاب، تمامی است، از بهر آن که قصد کرده است تا اندر هر بابی آنچه طبیب را اندر آن باب بایست دانستن، از علم و عمل به تمامی یاد کرده آید و معلوم است که بر این نسق هیچ کتابی موجود نیست و اگر چه اندر علم طب بسیار کتابها، بزرگ کرده‌اند لکن هیچ کتابی نیست که طبیب از آن کتاب به کتابهای دیگر مستغنی گردد و تا اندر هر غرضی و مقصودی به کتابهای دیگر باز نگردد و از هر جایی بجوید مراد او حاصل نشود و این کتاب چنان جمع کرده آمده است کی طبیب را اندر هیچ باب به هیچ کتاب دیگر حاجت نباشد و به سبب بازگشتن به کتابها بسیار، خاطر پراکنده نشود و خادم دعاگو اندر آن روزگار علم طب همی خواند و کتابهای طبی همی نگرست بسیار تمنی کرد کی کتابی بایستی کی آنچه از طب همی بایست دانست اندر آن کتاب جمع بودی و برین نسق هیچ کتابی نیافت، پس به برکات دولت این خداوند آنچه تمنی کرده بود قصد کرد تا ساخته شد و غرض خادم دعاگوی اندر ساختن این کتاب آن بود کی اندر روزگار این خداوند چنین کتابی حاصل گردد. و چنین یادگاری از خادم اندر دولت او بماند...» (۳)

با توجه به مطالب فوق و نظر صریح جرجانی برای تدوین یک مرجع کامل علوم پزشکی، شاید بتوان او را پیشگام نهضت تدوین دایره المعارف‌های علمی بویژه

صفحه اول «ذخیره خوارزمشاهی» - ۶۰۳ هـ.ق.

علوم پزشکی که بعدها در قرن ۱۸ و ۱۹ در اروپا متداول شد، به شمار آورد.

توجه ویژه جرجانی برای به تحقق درآوردن خواسته خود - که در بالا گفته آمد - افزودن مبحث «منافع اعضای حیوانات» به نام کتاب «منافع الاعضاء الحيوانية من الذخیره» به انتهای کتاب نهم «ذخیره خوارزمشاهی» (۴) است. پیوست کردن کتاب «قربادین» - در مورد داروهای مفرده و مرکبه - به آخر کتاب «ذخیره» نیز دلیل گویای دیگری، برای عملی نمودن مقصود اوست. (۵)

از ویژگیهای دیگر جرجانی، ذکر مباحث نظری و عملی پزشکی در یک کتاب است، که عملاً همان گونه که ذکر کرده است با مطالعه این دایره المعارف بزرگ، پزشکان و دانشجویان علوم پزشکی از مراجعه به کتابهای دیگر بی‌نیاز بوده‌اند.

هنر جرجانی در تنظیم کتاب «ذخیره خوارزمشاهی» و تألیفات پزشکی، فلسفی، اخلاقی دیگر این است که مطالب را به گونه‌ای کامل و دقیق، جزء به جزء طبقه‌بندی کرده و در ابتدای هر کتاب (یا بخش) فهرست مطالب آن کتاب (یا بخش) را ذکر و سپس به ترتیب به تشریح مطالب می‌پردازد. این دقت نظر و کیفیت طبقه‌بندی و رسا بودن مطالب نشان دهنده آن است که بویژه از شیوه استاد خود ابن‌ابی‌صادق بخوبی از شیخ‌الرئیس ابوعلی سینا (که در زمینه فوق، در دنیای پزشکی نمونه و پیشگام است) متأثر می‌باشد، با مطالعه آثار جرجانی این تأثیرپذیری را می‌توان بخوبی ملاحظه کرد.

کلیه پژوهشگران داخلی و خارجی تأثیر جرجانی را بر اعتلای علوم پزشکی و بویژه زبان فارسی، بسیار با ارزش و گرانبها ذکر کرده و از او تقدیر نموده‌اند.

الگودر این مقایسه جالب توجهی کرده و می‌نویسد:

«اثر جرجانی [ذخیره خوارزمشاهی] بر دانش ایرانی همانند تأثیر انجیل بر نثر انگلیسی است.» (۶)

تدوین «ذخیره خوارزمشاهی» برای نثر علمی فارسی و علوم پزشکی را می‌توان هم ردیف با ارزش و اهمیتی دانست که «شاهنامه» فردوسی برای ادبیات و تاریخ ایران داشته است. این اهمیت را می‌توان در پراکندگی و گسترش سریع و وسیع آثار جرجانی در ایران و کشورهای فارسی زبان دانست که پس از جرجانی بیشتر دانشمندان ایرانی آثار پزشکی خود را بر پایه «ذخیره خوارزمشاهی» و سایر آثار جرجانی بنیان‌اندازند و این تأثیر - تا نفوذ فرهنگ عرب به این کشور - پایدار بود.

وجود نسخ فراوان «ذخیره» و دیگر آثار جرجانی در کتابخانه‌های کشورهای گوناگون شرق و غرب، خود

تندرستی، تدبیر غذا، نوشابه و استحمام آنها دستورات جامعی تنظیم می‌کند.^(۲۰)

رسیدگی به وضعیت و سلامتی مسافران که در دوران گذشته از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است نیز مورد توجه جرجانی قرار داشته و او در انتهای کتاب سوم «ذخیره» در هفت باب مسائل گوناگون قابل توجه مسافران در خشکی و دریا در شرایط جوی مختلف را مورد بحث قرار داده و کیفیت درمان بیماران مسافر در شرایط گوناگون را شرح می‌دهد.^(۲۱)

توجه به سلامتی بدن و بویژه کم کردن وزن اضافی که امروزه نیز مورد توجه پزشکی جدید می‌باشد از نظر این دانشمند بزرگ دور نبوده است. او در این زمینه با تیزبینی و دقت نظر خاص، رژیم غذایی و تحرکات بدنی و ورزش را بر مصرف دارو ترجیح می‌دهد.^(۲۲)

توجه به ورزش برای تأمین سلامتی که امروزه در بیشتر کشورهای پیشرفته بسیار مورد توجه بوده و از طرف جوامع پزشکی گوناگون مورد توصیه و تأکید می‌باشد از جمله مباحثی است که توسط جرجانی مورد نظر قرار گرفته و او به گونه‌ای مشروح در مورد لزوم انجام تمرینات ورزشی، حفظ سلامتی، منافع ورزش، زمان مناسب برای انجام ورزشها، انواع حرکات ورزشی و روشهای گوناگون و غیره بحث و راهنمایی کرده است.^(۲۳)

جرجانی به عنوان تدوین کننده دایرة المعارف در مورد کلیة امور پزشکی، مسائل و مشکلات ارتباطات جنسی را نیز از نظر دور نداشته و در بیست و پنج بخش

(باب) در مورد این مسائل بحث و گفتگو کرده و با دلایل منطقی افراد را از انجام روشهای نامعقول برحذر داشته است.^(۲۴)

شناخت و درمان سرطان در طب امروز، یکی از معضلات و مشکلات حقیقی بشر بوده و با وجود پیشرفت حیرت‌انگیز تکنولوژی و کاربرد دستگاههای پیچیده الکترونیکی برای کمک به شناسایی و درمان این بیماری لاعلاج قرن، هنوز پزشکان و کارشناسان علوم پزشکی از درمان کامل این عارضه عاجز مانده‌اند.

سید اسماعیل جرجانی در کتاب «ذخیره» خوارزمشاهی،^(۲۵) «الاعراض الطبیة والمباحث الالعیة»،^(۲۶) ضمن برشمردن انواع سرطانها، داروها و کیفیت انجام جراحی در مورد سرطان، به اهمیت شناسایی بموقع عارضه سرطان اشاره کرده و روی این مسأله تأکید می‌کند. او ضمن شرح یک عمل جراحی که طی آن سینه یک بانوی مبتلا به سرطان را به طور کامل جدا می‌کند، شرح می‌دهد که در اثر عدم شناسایی بموقع سرطان توسط بیمار (با وجود انجام عمل جراحی انجام شده) پس از مدتی در سینه دیگر بیمار غده سرطانی ظاهر می‌شود.^(۲۷)

وی در زمینه درمان سرطان از توتیا، اسفیداج و صبرکه در هاون سربسی سلایه شده‌اند، برای درمان زخمهای سرطانی استفاده می‌کند.^(۲۸)

جرجانی بر خلاف مطالب پزشکی و شرح مطالب بالینی و انجام اعمال جراحی - که از ارزش علمی بسیار بالایی برخوردار است - در زمینه مفردات پزشکی و داروهای ترکیبی، مطالب تازه‌ای ندارد، بویژه که در دو بخش فوق از مطالعات ابن سینا و دیگر دانشمندان متقدم استفاده می‌کند.

در ابتدا شاید این موضوع با توجه به بعد عظیم علمی و توان بالای تحقیقی و تسلط جرجانی در علوم پزشکی کمی عجیب به نظر می‌رسد، ولی اگر دقت به مطالب ذکر شده توسط او در انتهای کتاب نهم «ذخیره» و پیش از شرح و تدوین کتاب «قرآبدین» توجه شود، پی می‌بریم که این حکیم عالی قدر تا چه حد از روح علمی

منافع بسیار دید.^(۱۲) جرجانی متجاوز از نصد سال پیش به مسأله «خوددرمانی» که امروز هم، یکی از مسائل و مشکلات عالم پزشکی را تشکیل می‌دهد توجه کرده و بیماران را بویژه از «خوددرمانی» نهی می‌کند. او در کتاب «ذخیره» می‌نویسد:

«... و من فردی را دیدم که معجون‌های بسیار برای تزایداه می‌خورد، او روز به روز ضعیف‌تر شد تا عاقبت حرارت به او غالب شد و رگهای او پاره گردید و تلف شد.»^(۱۵)

جرجانی در زمینه جراحی دارای اطلاعات گسترده‌ای می‌باشد ولی در کل، احتیاط را از دست نداده و درمان دارویی را بر درمان جراحی ترجیح می‌دهد. در کتاب ششم «ذخیره» در مبحث سنگهای مجاری ادراری ذکر می‌کند که باید ابتدا با استفاده از داروها، درمان را شروع کرد، ولی اگر درمان دارویی کارایی نداشت، در این صورت، باید درمان جراحی را انجام داد.^(۱۶)

وی در اعمال جراحی، بویژه به دوختن محل زخم توجه ویژه‌ای مبذول می‌دارد و با دقت تمام به شرح چنین کاری پرداخته^(۱۷) و حتی شکل بخیه‌ها را هم ترسیم می‌نماید. او افزون بر ابریشم، از موی خرگوش نیز به عنوان نخ بخیه استفاده می‌کند.^(۱۸)

طب اطفال نیز مورد توجه جرجانی بوده است. او در هشت بخش، مسائل مختلف مربوط به این طب را در کتاب «ذخیره» مورد بحث و بررسی قرار داده و با دستورالعمل‌هایی در مورد چگونگی بریدن ناف بچه، شستن نوزاد، شیردادن، و دندان درآوردن، مراحل مختلف طب اطفال را مورد بررسی قرار داده و بیماریهای گوناگون کودکان را به گونه‌ای مفصل تشریح می‌کند. حتی به مسأله مهم و تربیتی انتخاب دایه برای طفل نیز توجه کرده و در این زمینه دستورات و راهنماییهای قابل توجهی ارائه می‌کند.^(۱۹)

با در نظر گرفتن این مورد که شرح مسائل فوق توسط جرجانی در حدود یک قرن پیش، نشان دهنده توجه خاص او به این شاخه پزشکی است، شاید گزافه نباشد که او را یکی از پیشگامان واقعی «طب اطفال» در ایران بدانیم.

جرجانی در گفتار ششم از بخش دوم کتاب «ذخیره» خوارزمشاهی، در باره نگهداری از افراد سالخورده و مسن نیز راهنماییهایی ارائه می‌دهد. افزون بر آن، در پنج باب در کتاب «ذخیره» در مورد رسیدگی، به وضعیت

با دهنده گستردگی نفوذ طب و زبان فارسی و تفکر می‌جرجانی در دورترین نقاط گیتی است.

جرجانی به مسأله بهداشت و پیشگیری از ابتلاء به ماریه، توجه ویژه‌ای مبذول داشته و حتی به گونه‌ای مانگانه کتاب سوم از دایرة المعارف پزشکی خود «ذخیره خوارزمشاهی» را به این موضوع اختصاص داده است. او در کتاب فوق‌الذکر با نام «اندر تدبیر نگاه شدن تندرستی» در چهارده بخش یا گفتار کلیه مسائل مربوط به بهداشت محیط، مسکن و بهداشت فردی را مورد بحث قرار داده و به طور مفصل به مسأله بهداشت آب، تغذیه، و نوشابه می‌پردازد.^(۸)

علاقه جرجانی به این مسأله و اهمیتی که او برای این شاخه از علم پزشکی قائل است، بخوبی از این نکته قابل برداشت است که او افزون بر «ذخیره» در کتاب «الاعراض الطبیة» (با اینکه هدف از تدوین آن ارائه کتاب مختصرتری از ذخیره بوده است) این مبحث را قدمتی گسترش داده و در کتاب دوم از «اعراض» در شانزده گفتار به تشریح مطالب فوق می‌پردازد و بویژه به مسأله البسه گوناگون و تأثیر آن بر سلامتی فرد، توجه ویژه‌ای مبذول می‌دارد.^(۹)

سید اسماعیل، افزون بر این در گفتار بیست و چهارم از کتاب سوم «الاعراض» به مسأله آراستگی و پاکیزگی بدن، تکیه کرده، و توجه داشتن به بهداشت فردی را بسیار ارزشمند و از عوامل مهم حفظ تندرستی یاد می‌کند.

جرجانی دارای اطلاعات گسترده علمی در زمینه شکسته‌بندی و ارتوپدی بوده و بویژه این اطلاعات خود را در کتاب هفتم «ذخیره»، کتاب «سوم الاعراض» و کتابهای دیگر پزشکی خود تشریح می‌کند. مطالب بسیار زیاد و متنوع درباره جراحی در دو کتاب فوق‌الذکر نشان دهنده دانش عمیق او در قسمت عملی از علم پزشکی بوده و نمایانگر توجه او به این شاخه از پزشکی است. این مسأله نشان می‌دهد که دانشمندان اسلامی در این زمینه از علم جراحی، از پیشرفت بسیاری برخوردار بوده‌اند.

الگو، مورخ تاریخ پزشکی ایران، بویژه ضمن اشاره به ذکر مشاهدات بالینی توسط جرجانی (در «ذخیره») به این موضوع اشاره دارد که جرجانی برای نخستین بار در مبحث بیماریهای گلو ارتباط بین «اگروقتالمی» و «گواتر» را ششصد سال پیش از کشف مجدد آن توسط یاری^(۱۰) شرح داده و مطرح کرده است.^(۱۱) این موضوع نیز خود دلیل آشکار دیگری بر دقت نظر و احاطه کلی جرجانی بر دانش پزشکی است.

جرجانی مطالب علمی و مشاهدات طبی و بالینی خود را به زبان ساده و واضح گفته و راهنماییهای ارزنده‌ای برای پزشکان ارائه کرده است. این موضوع، هدف جرجانی را - که تألیف کتابهایش به عنوان کتب درسی (و مرجع) برای پزشکان و دانشجویان علوم پزشکی است - آشکار می‌سازد. در موارد بسیاری، جرجانی، نظرات دانشمندان عتیق یونان و روم و استاد بزرگ پزشکی اسلامی را شرح داده و حتی اصلاح می‌کند. برای نمونه، در کتاب پنجم «ذخیره»، از نظر جالینوس برای استفاده از عصا، جو، به همراه فلفل در درمان تب دفاع کرده و ایرادات دانشمندان دیگر را بر نظر جالینوس که این تجویز را اشتباه می‌دانند با ذکر دلایل علمی، ناوارد اعلام می‌کند.^(۱۲) او در گفتار اول کتاب دهم شرح می‌دهد که:

«... و من خود تأثیر قوی و کامل آنوش دارو را در تقویت دل ملاحظه نمود [هام]...»^(۱۳)

و یا در جایی دیگر در مورد «ادویه مرکبه» می‌نویسد: «... و من خود این تریاق را ساخت و آزمود و در آن

بالایی برخوردار بوده و به چه مقدار حقیقت بین و موشکاف است.

سید اسماعیل در مورد مسأله تخصصی بودن مفردات پزشکی و شناخت گیاهان دارویی و مواد طبیعی نظر خود را بدین شرح بیان می کند:

... بنده این کتاب را ادویه مفرده جمع نکرد و شرح ادویه مفرده چنانکه می باید در هیچ کتاب نیست و معرفت آن چیزی نیست، کی به قوت علم و به طریق قیاس بدست آورد، جز به مشاهده و سماع نتوان دانست و بنده را روزگار آن نبود کی در جهان بگردد کی نباتها و داروها ببیند و آزمایش و از استادان پرسد و جوید و چون این روزگار نیافت و متقدمان چنانکه می باید در این معنی شرح نکرده اند، بنده بریشان زیادت نتوانست آورد... (۲۹)

به گونه ای که دیده می شود جرجانی بخوبی به این نکته اشاره می کند که تنها با مطالعه آثار دیگران نمی توان در مورد گیاهان دارویی و داروهای گیاهی، اطلاعات گسترده و فراگیری به دست آورد، برای این کار باید به اطراف جهان مسافرت کرده، گیاهان را در جای طبیعی آنها مورد مطالعه قرار داد و اثر درمانی آنها را آزمایش کرد.

در مقدمه کتاب «قرآبادین» علت تغییر تصمیم خود و افزودن مطالب مربوط به داروهای مفرده و داروهای ترکیبی را شرح داده، دلیل سبک ویژه عرضه مطالب این کتاب را که به گونه ای کوتاه بیان شده، جلوگیری از تطویل کلام اعلام می کند. (۳۰)

با وجود این، در کتاب «مفردات و داروهای ترکیبی» به موارد بسیاری برمی خوریم که در طی آن جرجانی مشاهدات شخصی خود را در مورد کاربرد یک گیاه و یا داروی ترکیبی با دقت نظر خاصی شرح می دهد.

هنگام مطالعه سیر آثار پزشکی وی که پس از تدوین «ذخیره خوارزمشاهی» تألیف شده اند، مانند «خفی علانی الاغراض الطبییه» و «یادگار» مشاهده می شود که آگاهی و بینش او در زمینه شناخت داروها و داروسازی، کاملتر و پایه دارتر شده است.

جرجانی، خود، در کتاب «ذخیره» شرح می دهد که اداره داروخانه بزرگ «بهاءالدوله» در خوارزم به عهده او بوده و او در اثر مراجعه بسیار افراد، فرصت پرداختن به امور دیگر (بویژه تألیف کتاب) را به دست نمی آورده است. (۳۱)

وی در مدت انجام مدیریت داروخانه «بهاءالدوله» لاجرم به گونه ای مستقیم با گیاهان دارویی، و مواد دارویی گیاهی و طبیعی، و ساخت داروهای ترکیبی سر و کار گسترده ای پیدا کرده و با مطالعه، تجربه و آزمایشهای پیاپی در این شاخه از دانش پزشکی نیز، مانند بخشهای دیگر، دارای تبحر و اطلاعات وسیع شده است. آن گونه که بعدها هنگام تدوین کتاب «زبدۃ الطب» با دید وسیع علمی، داروهای طبیعی را به سه دسته: داروهای معدنی (الادویه المعدنییه)، داروهای گیاهی (الادویه النباتیه)، و سرانجام، داروهای حیوانی (الادویه الحيوانیه) بخش بندی می کند. (۳۲)

این تقسیم بندی هنوز از اصلی ترین دسته بندیهای داروهای طبیعی، در جهان به شمار رفته و مورد استفاده می باشد. در زمینه زهرشناسی - که یکی از مهمترین شاخه های داروسازی و پزشکی است و در دنیای قدیم هم از اهمیت ویژه ای برخوردار بوده است - وی صاحب نظر می باشد. او در کتاب «ذخیره» به نام «کتاب السموم» (۳۳) در پنج گفتار، در مورد احتیاط کردن از ابتلا به مسمومیتها، تقسیم بندی انواع زهرها، روشهای درمان مسمومیتها و مواد سمی بحث کرده و معلومات عمیق خود را که بر پایه مشاهدات بالینی و تجربیات بسیار می باشد، ظاهر می کند. در این قسمت،

رازی و شاگردانش - از کتاب دکتر سلیم عمار - تونس.

جرجانی، افزون بر مطالعات خود، تکیه زیادی بر اطلاعات دانشمندان پیشین کرده و بویژه از شیخ رئیس ابوعلی سینا، جالینوس، روفس و دیگران پیاپی نقل قول می آورد. او مطالب مربوط به زهرشناسی را در کتاب «الاغراض الطبییه»، در کتاب سوم یعنی کتاب «معالجات» مورد بحث قرار داده و در مورد درمان مسمومیتها و مواد سمی توضیحات قابل توجهی ارائه می دهد. (۳۴)

از مطالب جالب توجه در این زمینه، نقل قولی است که جرجانی به نقل از روفس (در مورد مسموم کردن دیگران) می آورد:

... و روفس می گوید بعضی ملوک، کنیزکان را به زهر پیوروند، چنانکه خوردن آن ایشان را عادت شود و زیان ندارد، این از بهر آن کنند تا آن کنیزک را تحفه یا به حیلۀ دیگر به خصمی یا دشمنی که ایشان را بود برسانند تا به مباشرت آن کنیزک هلاک شوند و مزاج آن کنیزک چنان گردد که آب دهان او همه جانوران را هلاک کند و اگر آب دهان او بر زمین افتد مگس نزدیک آن نشود... (۳۵)

شرح شناسایی عامل ایجاد کننده مسمومیت در بیماران، و وضعیت بالینی بیماران مسموم، بسیار دقیق، و نشان دهنده دقت نظر و دانش ژرف این پزشک بزرگوار در این زمینه است.

جرجانی در «ذخیره» و در دیگر کتابهای پزشکی خود به بیماریهای ویژه زنان و مردان هم، توجه داشته و بیماریها و عوارض مربوط به هر یک از دو جنس را در بخشهای جداگانه ای شرح می دهد. بویژه به مسأله آبستنی توجه کرده و حالات و عوارض دوران آبستنی را به دقت مورد بررسی قرار می دهد. (۳۶) در کتاب «ذخیره» در مورد تحریک زایمان به وسیله داروها با اسباب طبیی (که امروزه یکی از نکات مهم علم «زینکولوژی» است)، نکات ارزنده ای را یادآوری کرده، علت آغاز زایمان را شرح می دهد. (۳۷)

یکی از نکات ضعیفی که توسط پژوهشگران غربی برای طب اسلامی و ایرانی اعلام می شود، آگاهی کم آنان در علم تشریح است. دانشمندان و محققین تاریخ پزشکی سبب کمتر بودن اطلاعات پزشکان بزرگ شرق بویژه پزشکان اسلامی را ممنوع بودن عمل تشریح اجساد در دین مبین اسلام اعلام می کنند. اگر به اثر رازی و دیگر پزشکان اسلامی مراجعه شود، معلوم می شود که این محققان بزرگ با وجود چنین ممنوعیتی، با استفاده از حیوانات (بویژه بوزینه و برخی حیوانات خانگی) تأثیر داروها را بررسی کرده و با انجام اعمال جراحی بر روی آنها به شناخت ساختمان اندام و فیزیولوژی آنها می پرداخته اند.

در کتابخانه «سن پترزبورگ» نسخه ای خطی با نام «کتاب در علم تشریح» و به نام سید اسماعیل جرجانی موجود است. این کتاب که به نظر برخی پژوهشگران اقتباسی از بخش تشریح «ذخیره خوارزمشاهی» است (۳۸)، نشان دهنده اهمیتی است که این استاد علوم پزشکی برای علم تشریح قائل بوده است.

با توجه به میحت تشریح در کتاب «ذخیره» (که در ۴۲ صفحه به قطع بزرگ در مورد تشریح همه اندامهای بدن از سرتاپا، سخن می گوید) (۳۹) و با در نظر گرفتن اینکه جرجانی در بیشتر کتب پزشکی خود به میحت تشریح توجه کرده و آن را ذکر می نماید، (۴۰) معلوم می شود که پژوهشگران غربی (با توجه به اینکه اغلب زبان فارسی نمی دانسته اند) قادر به مطالعه آثار جرجانی نبوده و اطلاعات قابل توجه وی را در این علم مورد ارزیابی قرار نداده اند.

افزون بر این، در این مورد، تصاویر جالبی از اشکال آناتومی در مورد اندامهای مختلف بدن انسان، به دست آمده است که در برگهای انتهایی جلد دوم یکی از نسخ «ذخیره خوارزمشاهی» درج گردیده و زود هوف محقق آلمانی در مورد این اشکال بسیار قابل توجه، مقاله مسسوطی ارائه کرده است. (۴۱)

این اشکال شامل پنج شکل آناتومی است، که در نسخه شماره ۱۰۷۶ کتابخانه «بدلین آکسفورد» (در سال ۱۷۲۲ میلادی) تکمیل و ترسیم شده است.

سید اسماعیل جرجانی به مسأله تغذیه و توجه به آن برای حفظ سلامتی و جلوگیری از ابتلا به بیماریهای گوناگون نیز توجه ویژه ای مبذول داشته است. در این علم که امروز، یکی از علوم بسیار مهم وابسته به علم پزشکی محسوب می شود، جرجانی حاصل مطالعات و تجربیات خود و دانشمندان سلف خود را به تفصیل مورد بحث قرار می دهد و در مورد منافع و مضار اغذیه و آشامیدنیهای گوناگون، شرح جالبی ارائه می دهد و بیماران را به رعایت اعتدال در مصرف اغذیه و اشربه توصیه می کند. (۴۲)

بهداشتن دهان و دندان و رسیدگی به وضعیت دندانها (که امروز، مبنای غم دندانپزشکی است) و شاخه ای مهم از علوم پزشکی را تشکیل می دهد (نیز از نظر جرجانی دور نبوده است. او در کتاب «ذخیره» و در «الاغراض الطبییه» (۴۳) و سایر آثار پزشکی خود به عوارض و بیماریهای دهان و دندان و روش درمان آنها اشاره کرده و مسائل مهم این علم را تشریح می کند.

با توجه به اینکه سید اسماعیل جرجانی دانشمند و محقق بسیار با تجربه علوم پزشکی است و با در نظر گرفتن اینکه از طول عمر بالایی برخوردار بوده و آثار علمی خود را اغلب در سنین بالا (که در آن هنگام از تجربه واقعی بهره مند بوده) عرضه داشته، جای تعجب نیست که در همه بخشهای علم پزشکی و علوم وابسته مهارت یافته و با نظرات عمیق و تجربی خود را عرضه کرده است. برای بررسی عمیق و شایسته آثار او لازم

- ۹- حاجی خلیفه، ملاکاتب جلیبی: «کشف الظنون عن اسامی الکتب والفنون»، اسلامبول، ۱۳۱۰هـ.
۱۰- علامه دهخدا، علی اکبر: «فهرست کتب»، چاپ تهران، ۱۳۳۴.
۱۱- رمآورد، حسن: «فهرست کتب خطی دانشکده پزشکی تهران»، تهران، ۱۳۳۳.
۱۲- الگود، سریل: ترجمه «تاریخ طب در ایران»، توسط دکتر باقرقرانی، تهران، ۱۳۵۶.
۱۳- صفا، دکتر ذبیح الله: «تاریخ ادبیات ایران»، ج ۲، تهران، ۱۳۴۶.
۱۴- عقیلی خراسانی، میرمحمد حسین: «مخزن الادویه»، بمبئی ۱۲۷۳هـ.
۱۵- فیلسوف الدوله، رکن الحکما: «مطرح الانظار فی تراجم اطباء الاصفهان»، تبریز، ۱۳۳۴.
۱۶- نجم آبادی - دکتر محمود: «تاریخ طب در ایران پس از اسلام»، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۳۶.
۱۷- یاقوت حموی، شهاب الدین: «معجم البلدان»، مصر، ۱۳۴۴هـ.

- 18- Abu, L-kadir-e-Sarfaraz and Khan Bahadur Shaikh: A descriptive catalogue of the Arabic, Persian and Urdu manuscripts in the library of the university of Bombay, Bombay. 1935.
19- Blochet, E.: Catalogue des manuscrits Persans de la Bibliotheque Nationale, Tome 2, Paris 1912.
20- Browne, Edward Georg: Arabian Medicine, Cambridge 1962.
21- Browne, Edward Georg: A Catalogue of the persian manuscripts in the library of the university of Cambridge, Cambridge 1896.
22- Browne, Edward George: A literary history of Persia 4 Vols, Cambridge 1951.
23- Elgood, Cyril: A medical history of persia and the eastern Caliphate, Cambridge 1951.
24- Fohnan, Adolf: Zur Quellenkunde des persischen Medizin, Leipzig 1910.

- 25- Hamdrneh, Sami: Bibliography on medicine and pharmacy in medieval Islam, Stuttgart 1964.
26- Horn, Paul: Geschichte der persischen Literature. Leipzig 1901
27- Ivanow, Wladimir: Descriptive catalogue of the Persian manuscripts in the collection of the Asiatic society of Bengal, Calcutta 1924.
28- Krafft, Albrecht: Verzeichnis der arabischen, persischen und turkischen Handschriften der K.K. Orientalischen Akademie zu Wien, Wien 1842.
29- Leclerc, Lucien: Histoire de la Medicine Arabe, 2 vols. Paris 1876.
30- Moattar, Fariborz: Ismail Gorganis and seine Bedeutung fur die iranische Heilkunde insbesondere Pharmazie. Marburg 1971.
31- Pertsch, Wilhelm: Die Handschriften-Verzeichnisse der Koniglichen Bibliothek zu Berlin, Bd.4. Berlin 1888.
32- Rieu, Charles: Catalogue of the Arabic Manuscripts in British Museum, London 1894.
33- Schau, E.D. and Ethe, Hermann: Catlogi. Codd. mss. Bibliothecae Bodeleiane, Pare XIII, Oxford 1889.

- 34- Schmitz, R and Moattar, F: Zur Bibliographie Ismail Gorganis, Sudhoffs Archive, Bd 57, 1973, p. 334-360.
35- Schlimmer, Joh. 1.: Terminologie medico-pharmacoutique etc. francise - persane Tehran 1874.
36- Sudhoff, Karl: Eine anatomische Sechsbilder-serie in zwei Persischen Handschriften Stud.Z. Gesch. d. Med. Heft 4. Leipzig 1908.
37- Wusstenfeld, Ferdinand: Geschichte der arabischen "Arzte und Naturforscher. Heidesheim 1963.

- ۳۷- در این مورد همچنین مراجعه شود به: سریل، «تاریخ پزشکی»، ص ۳۲۴ و ۳۸۵.
۳۸- سریل «تاریخ پزشکی ایران»، ص ۳۷۴.
۳۹- ذخیره خوارزمشاهی، کتاب اول، گفتار چهارم و پنجم، ص ۱۶-۵۸.
۴۰- الاغراض الطیبه، کتاب اول، گفتار سوم، ص ۷۷-۹۹.
41-Sudhoff: Sudb Arch. Heft. 4 (1948), 52-42.
۴۲- ذخیره خوارزمشاهی، کتاب سوم، گفتار سوم تا پنجم، ص ۱۲۷-۱۵۱.
۴۳- ذخیره خوارزمشاهی، کتاب ششم، گفتار پنجم، ص ۳۷۹-۳۹۱.
۳۵۱-۳۶۷.
۴۵- برای آگاهی بیشتر از نظرات بدیع پزشکی جرجانی، مراجعه شود به مقاله محققانه استاد علامه دکتر محمود نجم آبادی در کتاب «تاریخ طب ایران پس از اسلام»، ص ۷۴۲-۷۶۲.

این سینا و شاگردانش - مجموعه دکتر ماکس میروفر.

منابع و مأخذ:

- ۱- الاخوانی البخاری، ابوبکر ربیع الدین احمد: «هدایة المتعلمین»، به کوشش دکتر جلال متینی، انتشارات دانشگاه مشهد.
۲- البیهقی، امام ظهیر الدین ابوالحسن علی بن ابوالقاسم زید: ترجمه «صوان الحکمه»، به تصحیح نورمحمد شفیعی، لاهور ۱۳۵۰هـ.
۳- جرجانی، سید اسماعیل: «ذخیره خوارزمشاهی»، نسخه خطی شماره ۶۹۱ (هامیلتون)، کتابخانه سابق «بروس المان».
۴- جرجانی، سید اسماعیل: «ذخیره خوارزمشاهی»، چاپ عکسی از روی نسخه خطی، به کوشش سعیدی سیرجانی انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۵.
۵- جرجانی، سید اسماعیل: ترجمه «الذخیره الخوارزمشاهی فی اللغة العربیه»، نسخه خطی شماره ۴۷۷۲، کتابخانه ملی ملک.
۶- جرجانی، سید اسماعیل: «خفی علانی»، چاپ سنگی، کاینور ۱۸۹۱م.
۷- جرجانی، سید اسماعیل: «الاغراض الطیبه و المباحث العلانیه»، نسخه خطی شماره ۲۰، کتابخانه دانشکده پزشکی تهران.
۸- جرجانی، سید اسماعیل: «الاغراض الطیبه و المباحث العلانیه»، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران چاپ افسر، ۱۳۴۵.

گروهی از کارشناسان شاخه های گوناگون علوم طبیعی، تالیفات او را بررسی کنند، و مباحث و نکات توجه نظرات او را مورد شرح و تفسیر و اظهار نظر دهند (۴۵).

دلیل سبب در اینجا فقط به شرح مختصری از آثار او اشاره شده، اما علاقه مندان و دوستداران پزشکی و طب ایرانی را به مطالعه کامل آثار او می توان ابعاد گوناگون شخصیت علمی این عظیم الشان و خادم بزرگ بشریت را شناخت، و تأثیری را که او بر اعتلای علوم پزشکی و زبان فارسی در ایران و کشورهای شبه قاره داشته است، آشکار ساخت و با انتشار اصطلاحات پزشکی به رده شده او بر غنای فرهنگ علمی زبان فارسی

پی نوشت:

- نجم آبادی، محمود: «تاریخ طب در ایران پس از اسلام» انتشارات دانشگاه تهران
۱۳۹۷، چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۶، ص ۷۱۸-۷۱۶.
ذخیره خوارزمشاهی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ص ۲.
ذخیره خوارزمشاهی، چاپ بنیاد فرهنگ ایران، ص ۲-۳.
همان منبع ص ۶۴۵-۶۴۵.
کلمه قریبا دین از کلمه یونانی $\gamma\rho\alpha\pi\iota\delta\iota\nu$ به معنی رساله یا مبحث (له) از طریق واسطه ای از کلمه $\gamma\rho\alpha\pi\iota\delta\iota\nu$ و $\gamma\rho\alpha\pi\iota\delta\iota\nu$ سریانی مشتق شده است.
ذخیره خوارزمشاهی، ص ۷۴۵-۶۵۱.
7- S.Elgood (1951), 216.
ذخیره خوارزمشاهی، ص ۲۱۲-۱۱۶.
الاغراض الطیبه و المباحث العلانیه، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ص ۲۵۲-۲۱۷.
10- Parry
11- S.Elgood, (1951), 217.
۱۲- ذخیره خوارزمشاهی، نسخه برلن، ص ۲۷۸.
۱۳- ذخیره خوارزمشاهی، نسخه برلن، ص ۷۰۳.
۱۴- همان منبع ص ۷۱۸.
۱۵- همان منبع ص ۵۵۶.
۱۶- همان منبع ص ۵۴۵.
۱۷- همان منبع ص ۶۲۰.
۱۸- نگارنده شخصا نسخه از ارزش برلن را خوانده و از این اشکال نسخه برداری کرده است.
۱۹- ذخیره خوارزمشاهی، کتاب سوم، قسمت دوم، گفتار پنجم، ص ۲۰۸.
۲۰- ذخیره خوارزمشاهی، کتاب سوم گفتار ششم، ص ۲۱۱.
۲۱- ذخیره خوارزمشاهی، کتاب سوم، قسمت دوم، گفتار هفتم، ص ۲۱۱.
۲۲- ذخیره خوارزمشاهی، نسخه برلن، ص ۶۴۸.
۲۳- ذخیره خوارزمشاهی، کتاب سوم، بخش اول، گفتار ششم، ص ۲۱۱.
۲۴- ذخیره خوارزمشاهی، کتاب هشتم، جزء سوم، گفتار نهم، ص ۵۳۳.
۲۵- ذخیره خوارزمشاهی، نسخه برلن، کتاب هفتم، ص ۶۰۶.
۲۶- الاغراض الطیبه، کتاب سوم، گفتار بیست و دوم، باب دهم، ص ۵۵۵.
۲۷- ذخیره خوارزمشاهی، نسخه برلن، کتاب هفتم، ص ۶۰۶.
۲۸- همان، ص ۶۰۷.
۲۹- ذخیره خوارزمشاهی، انتهای کتاب نهم، فصل دوم، اندر تفسیر که در این کتاب هست، ص ۶۴۴.
۳۰- ذخیره خوارزمشاهی، مقدمه کتاب «قربادین»، ص ۶۵۲.
۳۱- ذخیره خوارزمشاهی، انتهای کتاب نهم، فصل اول، اندر عفر تمام شدن کتاب ذخیره، ص ۶۴۴.
۳۲- «زبدہ الطب»، نسخه شماره ۴۲۳۱ کتابخانه ملی ملک.
۳۳- ذخیره خوارزمشاهی، کتاب نهم، ص ۶۴۴-۶۲۶.
۳۴- الاغراض الطیبه و المباحث العلانیه، گفتار بیست و پنجم، باب اول تا هفتم، ص ۵۸۱-۵۷۱.
۳۵- ذخیره خوارزمشاهی، کتاب نهم، ص ۶۲۹-۶۲۸.
۳۶- الاغراض الطیبه، کتاب سوم، گفتار نهم، باب پنجم، ص ۵۱۵-۵۱۲.